

ESKİ BOZKIR KAVİMLERİNDE TIP VE SAĞLIK ALANINDA ÜRETİLEN BİLİMSEL BİLGİ (BAŞLANGIÇTAN UYGUR DÖNEMİNİN SONUNA KADAR)¹

Buse RÜZGAR²

ÖZET

Bozkır coğrafyasında kendilerine has üstün Türk kültürünün gelişimini sağlayan ve tarihî süreçte dağıldıkları farklı coğrafyalarda bu kültürü zenginleştirerek yaşatan Bozkır kavimleri, dünya medeniyetinde kalıcı izler bırakmayı başarmıştır. Yaşadıkları coğrafyalarda birçok devlet kurup siyasî anlamda önderlik eden Bozkır kavimlerinin çevre kültürlerle etkileşimi sonucu zenginleştiği bu kültürel atmosferde bilimsel katkıları da hem Türk tarihi açıdan hem de dünya tarihi açısından oldukça dikkat çekicidir. Bozkır coğrafyasında ve dağıldıkları coğrafyalarda yaşam tarzlarının kendilerine sunduğu şartlar ve ihtiyaçlardan doğan “hayatı kolaylaştırıcı yöntem arayışları” Bozkır kavimlerinde bilimi geliştirmiştir. Çeşitli hastalıklara karşı uygulanan tedavi yöntemleri, mumyalama, hayvancılık ve madencilik ile ilgili gelişen teknik bilgiler ve yöntemler vb. örnekler Bozkır kültüründe bilimsel bilginin üretildiğine dair önemli kanıtlardan birkaçıdır. Bu çalışma, Bozkır Türklerinin (Uygur dönemine kadar) yaşam tarzı ve diğer medeniyetlerle etkileşimleri sonucu geliştirdikleri kültürel birikimlerini “tıp ve sağlık alanıyla bağlantılı olarak bilim, bilim tarihi, bilimsel bilgi üretme kabiliyeti” açısından değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bozkır Kavimleri, Bozkır Kültürü, Bilimsel Bilgi, Tedavi, Mumyalama.

SCIENTIFIC KNOWLEDGE PRODUCED IN THE FIELD OF MEDICINE AND HEALTH IN STEPPE TRIBES (FROM THE BEGINNING TO THE END OF UYGHURS PERIOD)

ABSTRACT

The steppe tribes, which provided the development of their unique Turkish culture in the geography of Bozkırand which have enriched this culture in the different geographies in the historical process, succeeded to leave permanent traces in the civilization of the World. The scientific contributions of the steppe tribes, who have founded many states in their geographies and enriched them as a result of their interaction with the surrounding cultures, are remarkable in terms of both Turkish history and World history. Science has developed in the steppe tribes thanks to seeking ‘the life facilitating method’ which arise from the conditions and needs in the geographies they are dispersed. There is considerable evidence that scientific knowledge is produced in the steppe culture. These are the methods of treatment applied to various diseases, mummification and technical knowledge and methods related to animal husbandry and mining. This study aims to evaluate the cultural backgrounds of the Bozkır Turks (up to the Uyghur period) depending on their life style and their interactions with other civilizations in terms of ‘science, history of science, ability to produce scientific knowledge in connection with the field of medicine and health.

Key Words: Steppe Tribes, Steppe Culture, Scientific Information, Treatment, Mummification.

¹ Bu makale V. Genç Tarihçiler Öğrenci Çalıştayı’ nda (Aksaray Üniversitesi- 3-5 Mayıs 2018) sunulan “Bozkır Kavimlerinde Bilim (Başlangıçtan Uygur Dönemi Sonuna Kadar” adlı bildirinin genişletilmiş halidir.

² Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, buse-rzgar@hotmail.com.

GİRİŞ

Türklerin kurmuş oldukları devletlerin önemli bir kısmı bozkır coğrafyası üzerinde yer almıştır.³ Türklerin kökenleri ve tarihi, tarih öncesi devirlere kadar uzanmaktadır ve yüzyıllar boyunca buldukları coğrafyalara katkılarda bulunmuşlardır. Türklerin geniş coğrafyalara yayılması birçok uygarlık ile etkileşim içinde olmalarına da sebep olmuştur. Bu etkileşimler özellikle eski çağlarda Türkler hakkında bilgi edinilmesini kolaylaştırmıştır.

Eski uygarlıklar ele alındığında, ilk bilgilerin daha çok arkeolojik bulgularla temellendirildiği görülmektedir ki eski Türklerin yaşadığı yerlerde yapılan kazılar bizlere onların yaşam tarzıyla ilgili bilgileri sunmaktadır. Dolayısıyla Türklerin bilime olan katkıları da Asya’da tarih sahnesine çıktıkları ilk dönemlerden itibaren değerlendirilebilir.⁴ Türkler hakkında bilgiler arkeolojik kaynaklarla birlikte etkileşim içinde oldukları Çin, Pers, Asur, Grek vb. gibi kaynaklardan da edinilmektedir.

Bozkırda yaşamlarını geliştiren Türkler, yüzyıllarca sürüp gidecek bir kültürün de mimarı olmuşlar; sosyal ve ekonomik yapının temelini teşkil eden “Bozkır Kültürü”nü yaratmışlardır. Bozkır coğrafyasında verimli ve kıymetli otlakların bulunuşu *konargöçer* kültürün ortaya çıkmasına neden olmuştur⁵. Dolayısıyla eski Türklerin yaşam tarzları da konar-göçerdir. İnsanlar tarımla ilgilenmemiş ve hayvanlarını otlatmakla meşgul olmuştur. Hayvanları için ekip biçilmemiş düzlüklere göç etmişlerdir. Hanımlar ve çocuklar bu göç esnasında arabalarda taşınmıştır. Arabaları ya dört tekerlekli ya da altı tekerleklidir. Bu arabalar soğuğa karşı korunaklı olmak için dört bir tarafı keçeyle kaplanmış arabalardır. Arabaları boynuzsuz iki ya da üç çift öküz çekmiştir. Kadınlar arabalarda çocuk büyütmüş, erkekler ise at üstünde onlara eşlik etmiştir; peşlerinden de hayvan sürüleri gelmiştir. Türkler hırsızlığı her türlü suçtan kötü tutmuşlar ve yasalar yerine *adalet*e önem vermişlerdir. Bozkır coğrafyasında *atın* çevikliği ve *demirin* vurucu gücünden yararlanan Türkler, kolay olmayan şartlarda yaşamlarına devam etmişlerdir. Bu yaşam tarzlarına cevap şekli Türklerin kültürlerini temellendirmiştir ve ihtiyaçlar doğrultusunda geliştirilen yöntemler, teknik bilgiler bilimsel anlamda dünya medeniyetine önemli katkıların sunulmasını sağlamıştır.

Geçmişinin eskiye dayanması, zengin geleneklerinin, hareketli yapı ve coğrafi konumunun önemli bir yer teşkil etmesi Türkleri dünya tarihinde özel ve önemli kılmıştır. Türk tarihine bir bütün olarak bakıldığında Gök Türk dönemi bir bütünlük içinde özel bir yer tutmaktadır. Çünkü Göktürk dönemine ait belge ve bilgiler hem önceki dönemlere hem de daha sonraki dönemlere ışık tutmak bakımından kayda değerdir.⁶

Türklerin Bozkır coğrafyasında Bozkır Kültürüne bağlı bilimsel anlamdaki katkıları dünya tarihinde ciddi bir önem arz etmektedir. Yaşam tarzına bağlı olarak kullanılan araç gereçler, maddeler, teknikler; karşılaşılan hastalıklar karşısında uygulanan çeşitli yöntemler, günlük hayatı kolaylaştırmak için yapılan hesaplamalar, ihtiyaçlardan doğan yazı bu katkılardan sadece birkaçıdır. Çalışma, Bozkır coğrafyasında Türklerin bilimsel katkılarını “tıp ve sağlık alanında” özetlemeyi amaçlamaktadır.

³ İlhami DURMUŞ, *İskitler*, Akçağ Yayınları, Ankara: 2015, s. 11.

⁴ Bakınız: Esin KAHYA, “Eski Türklerde Bilim”, *Yeni Türkiye-Bilim ve Teknoloji Özel Sayısı-IV*, Ankara: Temmuz-Aralık 2016, Sayı:91, s. 7-33.

⁵ DURMUŞ, 2015., s. 15.

⁶ İlhami DURMUŞ, *Türk Kültürüne Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara: 2017, s. 15.

TIP VE SAĞLIK ALANINDA GELİŞMELER VE ÜRETİLEN BİLİMSEL BİLGİ

1. Yaşayanlara Uygulanan Tıbbi Yöntemler

Türkler buldukları coğrafya ve çevresel faktörler gereğince sık sık göç etmişlerdir. Bu durum çok geniş coğrafyalara yayılmalarına neden olmasının yanı sıra sosyal, siyasal, ekonomik, dini düzenlerine de etki etmiştir. Günümüze kadar gelişen Bozkır Kültürü kurulmuştur.

Göçebe ya da yarı göçebe kavimler olarak Türkler, yaşam şartlarına bağlı olarak geçimlerinin büyük bir çoğunluğunu *hayvancılıkla* sağlamıştır. Temel geçim kaynağı hayvan ve hayvansal gıdalar olan Türkler bu duruma bağlı olarak otlakların bol olduğu, salgın hastalıkların az olduğu bölgelere doğru dağılım göstermiştir. Hayvanlarının telef olmaması için çeşitli önlemlere başvuran Türkler, genel olarak hastalıklarla mücadele etmenin yollarını aramıştır. *“Yetiştirdikleri hayvanlar, onların hayvancılık konusundaki bilgileri ve bunlardan yararlanma şekilleri ve hangi hayvani ürünleri kullandıkları da bize Türklerin veteriner hekimlik, zooloji konusundaki bilgilerinin yanı sıra; bunları daha çok besin olarak kullandıkları ve ilaç yapımında da onlardan yararlandıkları düşünülmürse sağlık ve genel anlamda tıp bilgilerini göstermektedir.”*⁷

İnsan yaşamında barınma, beslenme, yaşam standartları önemli bir yer tutmaktadır. Bunlar yaşanan çevreye göre değişiklik göstermektedir. İnsanların hayatlarından keyif alabilmeleri sağlıklı yaşam standartlarına bağlıdır. Her toplum bu nedenden dolayı çeşitli yöntemlerle bu konuların üzerine yoğunlaşmış ve hastalıklarla baş edebilmek için çeşitli yöntemler geliştirmiştir. Dönem koşulları ve çevresel faktörler de dikkate alındığında eski Türklerde doğal yöntemlerle tedavinin uygulandığı söylenebilir. Bu dönemde uygulanan doğal yöntemler günümüzde kullanılan ilaçların, tedavi yöntemlerinin de temelini oluşturmaktadır.

Türkler buldukları çevrede yakalanmış oldukları hastalıkları tedavi etmek için birçok çareye başvurmuştur. Bu itibarla aralarında hastalıkları tedavi eden kişiler, ilaç yapan kişiler ve bu ilaçları hasta olan yerlere karşı uygulayan kişilerin ortaya çıktığı söylenebilir.⁸

Türkçede tedavi ve hastalıkla ilgili birçok terimin bulunuyor olması sağlık faktörünün ne kadar önemli olduğunun bir göstergesidir. Yaşamları boyunca savaşmak, göç etmek zorunda kalan Türklerin karşılaştıkları en önemli zorluklardan biri şüphesiz ki hastalıklar olmuştur. Hastalıkları tedavi etmek için çeşitli görev dağılımı da yapılmıştır. İşte bu gibi bilgiler dillerinde kullandıkları kelimeler ve bu kelimelerin anlamlarından edinilmektedir. Örneğin *“tedavi vasıtası”* anlamına gelen *“em, yem ya da ot yem”* tabirleri kullanılmıştır.⁹ Türklerde hastalıkların tedavi yöntemlerine verilen isimlerin yanı sıra Kaşgarlı Mahmut eserinde tedavi edenlere *“tabip, otacı”* dendiğinden bahsetmiştir.

Türklerde uygulanan çeşitli tedavi yöntemlerinin işe yaradığına dair kullanılan bazı terimler bulunmaktadır. Örneğin; Eski Türklerde hastalıktan kurtulma, iyi olup hastalığı savuşturmak anlamında *“sawramak”* ve *“onğulmak”* tabirleri kullanılmıştır. Hastanın iyileştiğini ifade amacıyla *“sükel sawradı”* ve *“sükel onğuldu”* demişlerdir.¹⁰

Eski Türklerde sert ve çetin geçen yaşam tarzları sağlıklarına dikkat etme ihtiyacını doğurmuştur. Tabipler hastalıkları doğada bulunan çeşitli maddelerle tedavi etmektedirler. Bu tedavi

⁷ Bakınız: KAHYA, a.g.m.

⁸ DURMUŞ:2016, s. 407.

⁹ Ahmet CAFEROĞLU, *Türk Dili Tarihi*, Altınordu Yay., Ankara: 2015, s. 144-293.

¹⁰ Reşat GENÇ, *Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Türk Kültürünün Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara:2015, s. 142.

yöntemlerine “otlamak, emlemek, semlemek” denilmektedir. Savaşçı bir toplum olan Türklerde şüphesiz ki çeşitli nedenlerle yaralar oluşmakta ve bu yaraların tedaviye ihtiyacı olmaktadır. Türklerde genellikle yaralara “baş” ve “balıĝ” dendiğini de gene önemli kaynaklardan öğrenmekteyiz. Bu yaralar merhem sürülerek, kızgın demir ile yakılarak, ya da bazı cerrahi operasyonlarla tedavi edilmektedir. Anlaşıldığı üzere eski Türklerde tabipler gerektiği takdirde ufak cerrahi operasyonlar da yapmaktadırlar.

1.1. Bitkilerden Gelen Şifa

İnsanlar yaşadıkları doğaya göre şekillenmektedir. Yaşam şekilleri, ihtiyaçları, sorunları hep yaşadıkları çevreler doğrultusundadır. Hareketli yaşantıları zorlukları da beraberinde getirmiştir. Savaşlarda alınan yaralar, göç sırasında kapılan mikroplar, ufak tefek kazalar bu zorluklardan bazılarıdır. Sürekli hareket halinde olan Türkler için sağlıklı olmak, dinç bir vücuda sahip olmak son derece önemlidir. Bölge değiştirmeleri, şifacıların birçok hastalık için çeşitli dermanlar bulmalarına neden olmuştur. Bunları “bitkilerden, hayvanlardan, madenlerden gelen şifa vb.” şeklinde özetleyebiliriz. Anlaşıldığı üzere tüketici bir toplum olan Türkler vücutlarına derman, yaralarına merhem bulmak için doğanın kendilerine sunduğu nimetlerden yararlanmışlardır. Zaman içerisinde Türkler bitkisel ilaçların birçok hastalığa iyi geldiğini öğrenmişler ve çeşitli ilaçlar oluşturarak kullanmışlardır.

Uygurlarda nebati ilaçlar ve tedavide kullanılan gıdaların yekûnu pek çoktur. Uygurlar tedavilerinde ilaç ve gıdaları ayırmamıştır. Bunları daima birlikte kullanmıştır. Bu nebati ilaçların çoğu kendi memleketlerinin mahsulüdür. Hariçten gelenler azdır.¹¹ Birçok ilacın temeli bitkisel ürünlerdir. Bunlardan bazılarını şu şekilde sıralamak mümkündür: “sarımsak, safran, dari, arpa, pamuk, kamış şekeri, çınar tohumu, çınar ağacı, biber, beyaz biber, karabiber, nar, beyaz kuru üzüm, kırmızı fasulye, susam yağı, çivit suyu, beyaz un, sarı yabani gül meyvesi kabuğu, beyaz dut ağacı kabuğu, tarçın, ince tarçın, soğan, salkım üzüm, turp ve usaresi, kimyon, sirke, pirinç, zeytinyağı, kırmızı sandal, beyaz sandal, sandal ağacı, hünnap, yabani kenevir çiçeği, deve tabanı kökü, kavak sakızı, kabak, kabak suyu, kabak çekirdeği, erik kabuğu, yıldız anasonu, nar çiçeği, nar kabuğu, kenevir, kırmızı kenevir çiçeği, hulefa otu kökü, himalayaselvi ağacı, servi, altın yarığı, eğrilmiş pamuk, kayısı çekirdeği, zencefil, limon, bezelye.”¹² Bahsedilen bitkiler birçok hastalığın tedavisinde tek tek kullanıldıkları gibi karışık olarak da kullanılmıştır. Her birinin şifa kaynağı farklıdır. Örneğin kulak ağrısına turp parçalanarak sıkılmış, usareye susam yağı karıştırılarak kulağa damlatılmıştır. Sarımsak usaresi, ince şeker usaresi, beyaz biber, karabiber ve turp usaresi ısıtılarak kulağa damlatılmıştır. Bu terkiplerin kulak ağrısına iyi geldiği bildirilmiştir. Burun kanamasına taze susam dövülmüş ve üç defa buruna damlatılmıştır. Kayısı çekirdeği dövülmüş, sirke ile ağızda tutularak diş ağrısı giderilmiştir.¹³

Bahsedilenlerden de anlaşıldığı üzere tabiat bizlere sayısız nimetler sunmaktadır. Bu nimetlerden yararlanmak da bizim elimizdedir. Göçebe yaşam tarzına sahip olan ve yaşayış tarzları gereğince tüketici bir toplum olan Türkler de doğada bulunan bitkileri gerek gıda gerekse şifa niyetine kullanarak tabiatın yararlanmışlardır. Zor yaşam şartlarına sahip olan bu asil Türk topluluğu için dinç bedenlere ve çevik vücut yapısına sahip olmak son derece önemlidir. O nedenle Türkler beslenmelerine dikkat etmiş ve sağlıklarına kavuşmak için çaba sarf etmişlerdir.

¹¹ A. Süheyl ÜNVER, *Uygurlarda Tababet*, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Yay., İstanbul: 1936, s. 33.

¹² DURMUŞ, 2016; s. 410.

¹³ DURMUŞ, 2016, s. 410.

1.2. Hayvanlardan Gelen Şifa

Göçebe bir yaşam süren eski Türklerde hayvanlar önemli bir yere sahiptir. Bu hayvanlar yaşamın vazgeçilmez birer parçası olmuşlardır. Kimi zaman binek kimi zaman savaş aracı kimi zaman sürülerin kontrolü için kullanılan atın yeri ayrıdır. Değerli olan at dışında koyun, koç gibi küçükbaş hayvanlar da önemlidir. Hayatlarının birçok yerinde hayvanlardan çeşitli şekilde yararlanmışlardır.

Temel geçim kaynağı hayvancılık olan Türkler bazı hastalıkların şifasını bulmak için hayvansal gıdalardan yararlanmışlardır. Hayvanların bedenlerinden elde edilen birçok ilaç ya da hayvanların uygun bir yöntemle kullanılmasıyla gerçekleştirilen sayısız tedavi yöntemi vardır. Bu hayvansal gıdalar yenilebilen, yenilemeyen bütün hayvanları kapsamaktadır. Uygurlarda hayvani maddelerle tedavi ve tatbik edilen hastalıklar pek çoktur. Uygurlar hastalıkların tedavisinde yalnız malum ilaçları değil; gıda maddelerinin çoğunu da kullanmışlardır. Birçok yerlerde gıdayı ilaç yerine kullandıklarını görmekteyiz.¹⁴ Bunlar arasında şunları sayabiliriz: “*deve eti ezmesi, kırlangıç eti, geyik tutkalı, bal, süt, et suyu, kırmızı inci, inci suyu, keçi sütü, eşek sütü, yoğurt, keklik, keklik safrası, keçi safrası, tavşan safrası, öküz safrası, balık safrası, kurt safrası, inek tereyağı, tavşan beyni, peynir, koyun sütü, inek boynuzu, koyun boynuzu, kurt kemiği, keklik beyni, kurt dili, yumurta, kunduz hayası, köpek sütü, inek sütü, erkek keçi eti, yılan derisi, köpek tüyü, tavşan tüyü, geyik boynuzu, kırmızı keçi sütü, sülün eti, misk, kirpi derisi, yılan başı incisi.*”¹⁵

Uygur döneminden kalma pek çok tıp metni elimizdedir. Bunlardaki Çin etkisi gerek kullanılan sözcüklerle gerek tekniklerle (geyik boynuzunun kullanılması vb.) doğrulansa da metinlerdeki kavramların, tekniklerin kökeninin belirlenmesi gerekmektedir. Bahsedilen metinlerde “hayvan faktörünün” önemli rol oynadığı görülmektedir.

“-Devenin sidiği alınır ve bununla hastanın kafası ovulur: saçtaki kepekler yok olur.

- Kekliğin beyinciği kuduzu iyileştirir.

-Tavuk yumurtası safrayla karıştırıldığında çıbanları geçirir.

- Kekliğin safrası arpacığı iyileştiren bir merhemdir.”¹⁶

Yukarıda bahsedilenlere bakıldığında anlıyoruz ki birçok omurgalı hayvanlar gerek uzuvları gerekse gıdaları sayesinde hastalıkların tedavisinde kullanılmıştır. Örneğin bir kimsede yaralı bir hastalık varsa eşek sütü içirilmiş; açılmayan yaraları açmak için inek veya koyun boynuzu dövülmüş ve ilgili yere sürülmüştür. Bir insanın gözünde zaaf olursa ve sulanırsa balık safrası göze ve alına sürülerek hastalık iyileştirilmiştir.¹⁷

Uygur toplumu hemen hemen her çeşit hastalığa deva bulmak için tıp alanında son derece ilerlemiştir. Günümüzde basit günlük aksamalar olarak adlandırabileceğimiz rahatsızlıklar onlar için önem arz etmiş ve marazlı bölgeyi iyileştirmek için ilaçlar üretmişlerdir. Bunlardan bazıları küçük yaralardır. Çeşitli sebeplerle oluşan ufak sıyrıklar için hayvansal gıdalardan yararlanarak yaranın tez vakitte iyileşmesini sağlamışlardır. Uygur Toplumunda tedavi edilen hastalıklardan bazıları şunlardır:

“- Başta Kepek, eğer baş deve idrarı ile taranırsa başta kepek bertaraf eder.

¹⁴ ÜNVER, a.g.e., s. 35.

¹⁵ DURMUŞ, 2017, s. 411.

¹⁶ ROUX, a.g.e., s. 165.

¹⁷ DURMUŞ, 2016, s. 412.

-Kulak Tıkanması, çınlaması, eğer kaya tuzu keçi idrar ile damlatılırsa kulak hastalığı bertaraf olur.

-Diş Ağrısı, üç yaşında kara öküz gübresi bir kap da kaynatılır. Üzerine konursa (diş ağrısı) zail olur.

-Göz Görmemesi, keklik safrası müsavi miktarda şeker ile karıştırılıp sürülürse görmeyen göz görür ve iyi olur.

-Gece Görmemezliği (şeb körlüğü), karakeçinin karaciğerine uzun biber ateşe gömülür, burun köpüğü göze sürülürse gece iyi görülür.”¹⁸

Eşek sütünün vücut direncini arttırdığı bu tarz ufak yaralara iyi geldiği Uygur toplumunda bilinmektedir. Uygur toplumunda eşek sütünün yanı sıra keçi sütünden de yararlanılmıştır. Keçi sütü ishal, ağızdan kan gelmesi gibi birçok rahatsızlığın giderilmesi için kullanılmıştır. Anlaşılacağı üzere eski Türklerde hayvanların etinden olduğu kadar sütünden de yararlanılmış; şifa sağlanmış. En çok değer gören hayvan şüphesiz ki “at”tır. Savaşlardaki çevikliği, hızı, direnci savaşçı bir yapıya sahip olan Türkler de atı önemli bir yere koymuştur. Atın etinden yararlanıldığı gibi kısrağın da sütünden “kımız” adında bir içki üretilmiştir. Yazılı kaynakların verdiği bilgilere göre Türk kökenli bütün topluluklar tarafından kımız kullanılmıştır. Çin kaynaklarında Hunların hayvanlarının etini yedikleri, onlardan hazırladıkları kımızı içtikleri ve derilerini giydikleri belirtilmektedir. Gök Türklerin de kımız içtikleri ifade edilmektedir. Çince’ de “lo” kelimesine dikkat çekilmektedir. Bunun bir içki olduğu ve beygir lo’ sunun kımız olduğu anlaşılmaktadır. Genel olarak “lo” yoğurt da olabilir. Lo, eski bir Türk içkisidir. Lo, koyun ve inek sütünden de yapılabilir. Geyik sütünden de lo’ nun yapıldığı bilinmektedir. Asıl değerli lo kısrağın sütünden yapılandır. “At sütü” ya da “at lo’su” kımızı ifade etmektedir. Kımız diğer “lo”lardan “Tunğ” veya “Tunğ-lo” adıyla ayırt edilmektedir.¹⁹

Türklerin milli içeceği kabul edilen ve kısrağın sütünden yapılan kımızın vücut direnci üzerinde birçok etkisi vardır. Kısrağın sütünden yapılan ve gerek günlük hayatta gerekse bayram ve toplantılarda tüketilen kımızın uykuyu düzenleme, vesveselerden uzaklaştırma gibi etkileri bulunmaktadır. Ayrıca kımız ile hastalıklarına şifa bulan hastalarda kilo artışı görülmektedir. Kımız bağışıklık sisteminden vücut direncine kadar birçok hastalığa iyi gelmektedir.

Kımızın Türk topluluklarında içki olarak da kullanıldığı bilinmektedir. Özellikle Avrasya toplumunda kımız içilmesi yaygındır. Zevk verdiği, hafif sarhoşluk sağladığı bilinen kımızın vücuda birçok yararı bulunmaktadır. Yapımı hakkında da çeşitli görüşler bilinmektedir. Kımız yapımına ve tadına göre farklı dereceler de bulunmaktadır.

Kımızın günümüzde yapılışına dair çeşitli anlatımlar bulunmaktadır. Bu hususta Kazakların kımız yapıları kayda değerdir. Kımız genellikle atın derisinden yapılan saba, tulum veya meşe ağacından yapılan “kübide” mayalanarak yapılmıştır. Sonbaharda saba, tulum ve kübinin dibinde kalan kımızın koyu kalıntısına “kor” denmiştir. Kor adı verilen bu maya bez torbanın içine konulup serin bir yerde özel olarak muhafaza edilmiştir. Gelecek sene beze sarılan “kor” saba, tulum veya kübi içine konulmuş, onun üstüne yeni sağılan bir şelek kısrağın sütü katılmıştır. Bundan sonra sabanın ağzı bağlanmış ve ılık tutmak için etrafı bezle sarılmıştır. Kor ezilerek kısrağın sütünün içine tamamen dağıldığında kısrağın sütü ekşi hale gelmiştir. Böylece yeni maya hazırlanmıştır. Yeni korun üzerine serin olmamış kısrağın sütünü koyup, her defasında 30-40 dakika kımız karıştırmak için kullanılan ‘pispek’le yayıklandırılmıştır. Kımız böylece tam kıvamına gelmiş olarak değerlendirilmiştir. Kımız

¹⁸ ÜNVER, a.g.e., s. 44-45-47.

¹⁹ DURMUŞ, 2016, s. 241.

yapmak için sütü sağılacak kısırakların özel olarak en iyilerinden yetiştirilmesi, özel olarak beslenmesi, itinalı bir şekilde bakılmasına özen gösterilmiştir.²⁰

Türklerde itina ile üretilen ve sıkça tüketilen kımızın sunumu ve tüketimi de özeldir. Kımız, kadın, erkek ve çocuk olma durumuna göre tüketilmiştir. Kadın, çocuk ve yaşlılar sağmal kımızı (taze süttten yapılırdı) içmiştir. Erkek kımız orta yaşlılar ve zayıf yapılı erkekler tarafından tüketilmiştir. Kımızı sadece erkekler ikram etmiş ve gelen önemli misafirlere mutlaka kımız ikram edilmiştir. Günlük hayatta da tüketilen kımız her zaman serin tutulmaktadır ve açlığı giderici özelliği bulunmaktadır.

Kımız Türklerin hayatında o kadar önemlidir ki bir hafta süre ile kutlanan “*kımız bayramı*” bile bulunmaktadır. Bu süreçte aile toplantıları yapılmakta, misafir ağırlandırmakta ve aileler birbirine kımız tatmaya gitmektedir. Kımızın öneminin bu kadar yoğun olması şüphesiz ki sağladığı yararlarından dolayıdır. Kımız az miktarda tüketildiğinde kişiyi kötü düşüncelerden arındıran, tatlı uyku sağlayan bir özelliğe sahiptir. Kımız mayalandığı için tokluk hissi sağlamaktadır. Besin değeri oldukça yüksek olan kımız vücut direncini artırmakta, bağışıklık sistemini güçlendirerek hastalıklara meydan okumakta ve vücuda zindelik vermektedir. Bu özelliklerinden dolayı “*antibiyotik etkisi*” gözlenmiştir.

Kımızın birçok hastalığı tedavi ettiği bilinmektedir. Mide, bağırsak rahatsızlıkları ve akciğer veremini iyileştirmek gibi. Ayrıca kansızlık, yorgunluk ve iştahsızlığa karşı iyi bir ilaç olduğu anlaşılmaktadır. Kımızın kanı temizleyen, sinir sistemini sağlamlaştıran ve bütün vücuda sağlık veren değerli bir gıda olduğu bilinmektedir. Kımızın böbrek sistemlerinde de olumlu etkisi görülmektedir. Bünyeyi iyi bir şekilde yıkayıp temizler. Kımızla tedavide bütün hastaların kilosunun arttığı gözlemlenmektedir.²¹ Tüm bunların yanı sıra kımız verem hastalığını da iyileştirmektedir. Görüldüğü üzere kımızın Türklerdeki önemi saymakla bitmemektedir.

Konar-göçer bir toplum olan Türkler buldukları bölgenin iklim şartlarından dolayı hayvancılık ile ilgilenmiştir. Temel geçim kaynağının hayvancılık olması Eski Türklerde hayvanların hemen hemen her şeyinden yararlanılmasına sebep olmuştur. Göç esnasında gücünden yararlandıkları hayvanların ya da kendilerini korumak zorunda kaldıkları hayvanların hayatlarında ne kadar büyük bir öneme sahip olduğu aşikardır. Ekonomik olarak, toplumsal olarak değerli olan hayvanlar, tıp alanında da değerlidir. Bunu yukarıda bahsedilen tedavi yöntemlerinden de anlamaktayız. Türkler kendi tedavilerinde hayvansal gıdalardan yararlanmış olmalarının yanı sıra hayatlarında önemli bir yere sahip olan hayvanların da sağlıklarına önem vermişlerdir. Anlaşıldığı üzere Türkler hem geçim kaynakları olan hayvanların sağlıkları için birçok tedavi yöntemleri geliştirmiş hem de hayvansal gıdaları da kullanarak kendileri için tedavi yöntemleri üretmişlerdir.

Hayvancılıkla uğraşan Türkler, görüldüğü üzere besledikleri hayvanların etinden, sütünden, postundan, yününden; hatta dışkısından, kemiğinden dahi faydalanmıştır. Doğanın kendilerine sunduğu bu güzel nimetlerinden saygı içerisinde yararlanırken icat ettikleri teknikler, bizlere sundukları bilgiler ise eski Bozkır Türklerinin zamanlarında “bilimsel bilgi üretebilme ve onu kullanabilme” yeteneklerinin olduğunu gözler önüne sermektedir.

1.3. Madenlerle Tedavi

Doğanın bize sunmuş olduğu sayısız nimetlerden biri de şüphesiz ki madenlerdir. Doğada çeşitli miktarda kullanılan madenler hayatımızın çeşitli alanlarında kullanılmaktadır.

²⁰ İsmail ZEYNEŞ, **Kazak Türkleri**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002, s. 387.

²¹ DURMUŞ, 2016, s. 250.

Madenlerin insan sağlığına olan yararları ve zararları tarihin en eski çağlarından beri bilinmektedir. Madenlere fazla maruz kalınması birtakım rahatsızlıklara sebep olduğu gibi doğru şekilde ve yeterli miktarda kullanılması da hastalıkları tedavi etmektedir. Örneğin, günlük hayatta yaygın olarak kullanılan denizden, gölden elde edilen ve içerisinde bakır madeni ve potasyum, çinko minerallerini barındıran “tuz” yüksek tansiyon hastalığına sebep olabileceği gibi, düşük tansiyona da yarar sağlamıştır. Bunun yanı sıra burun kanaması gibi durumlarda kanı durdurmak için de tuz ıslatılıp beze sürülmüş, ardından baş bölgesi sarılmış ve kanama durdurulmuştur. Tuz madeni denilince aklımıza sadece sofralarda kullandığımız tuz gelmemelidir; sofralarımızda lezzet sağlayan tuz işlem görmüş tuzdur. Eski Türklere ait verilerden görüldüğü üzere kanın durdurulmasından, nabzın düzenlenmesinden; kalp rahatsızlıklarının çözümü, çeşitli saklama-muhafaza etme işlemlerine kadar “kara tuz” adı sıkça karşımıza çıkmaktadır.

Eski Türklerin *madencilikte* de ileri bir düzeyde olduğu tarihi kanıtlardan ve kaynaklardan anlaşılmaktadır. Türkler tedavi yöntemlerinde genellikle doğal kaynaklardan yararlanmış; doğanın hemen hemen bütün kaynaklarını kullanmıştır. Doğada bulunan taşlar, topraklar vb. birçok madde hastalığın şifası için kullanılmıştır.

Uygurlarda *turabi ve madeni maddeler* de çoktur. Özellikle de tuz ve bunun bulunan neveleri daha çok kullanılmıştır. “*Kırlangıç yuvası toprağı ve yol ağzından alınan toprak*” gibi bugün bize tuhaf gelenleri de kullanılanlar arasında bulunmaktadır.²² Kırlangıç yuvasından alınmış toprak süt ile karıştırılmış ve içilmiş; böylece karın hastalığı iyileştirilmiştir.

Türkler özellikle “*taşı*” farklı amaçlar için kullanmıştır. Yağmur taşı kaynaklarda geçmektedir: “*Yağmur boncuğı derler, bir nesne olur ki ana kurban kanı sürülmekle yağmur yağar; ana derler.*” Farsça “*sengi yede*”; Arapça “*hacer-ül matar*” olarak geçtiğini görmekteyiz. Farsça bir şiir de nakledilmiştir. Türkçe meali, “*Şekilli bir taştır ki her ne zaman ona dua edilse göğü yarar ve çokça bulut ve yağmur getirir, bu iş Türkler arasında yaygındır*” şeklindedir.²³ Yağmur yağması için kullanılan bu taşın tabiata bolluk, bereket ve dolaylı yoldan şifa getirdiğine inanılmıştır.

Taşlarla yağmur ve rüzgâr için “*kamlık*” yapılmıştır. Bu işin yapıldığı taşa “*yada taşı*” denilmiştir. “*Urunday*” adı verilen bir taşla ağrının zararı giderilmiştir.²⁴ Yürek *sıkılmalarında* “*nar çiçeğı, kara tuz, pişmiş veter ve sıricakandan*” bir miktar alınarak toz yapılmış; et suyu ile içilmiştir. Kulak rahatsızlıklarında *kaya tuzu* ve *susam yağı* ısıtılıp damlatıldığında ağrı giderilmiştir.²⁵

Psikolojik ve fiziki tedavilerde madensel ürünler kullanılmış ve şifa sağlanmıştır. Çeşitli taşların hastalık tedavilerinde kullanıldığı bilinmektedir. Vücutta taşınan ya da kişinin yanından hiç ayırmadığı taşlar kötü ruhların etkilerini azaltmakta, gebeliğin oluşmaması gibi durumlara da iyi gelmektedir. Kötü ruhların kişiyi bunaltması, ruhunu sıkması, hayal görümüne sebep olması bilinmektedir. Bu etkilerin azaltılması, oluşumunun engellenmesi ya da yok edilmesi gibi durumlarda doğal taşlardan yararlanılmıştır. Hastalığın geçmesi için bazı taşlar hastanın boynuna bağlanmış; yine mıknatıslı bir taş şifa için kullanılmıştır. Doğurmakta zahmet çeken kadınların doğumunu kolaylaştırmak için “*Tavşancıl Taşı veya Kerkeş Taşı*” kullanılırken taş, kadının sol oyluğuna bağlanmıştır. Bu, fındık kadar bir taştır ve sallandıkça ses çıkartmakta, kırılınca içinden bir şey çıkmaktadır. Bazıları bunun taş değil; ceviz gibi bir şey olduğunu söylemiştir. Yine kırmızı renkli, karanlıkta ateş gibi ışık veren bir taşı, boyuna bağlamak veya yastık altına koymak suretiyle kişiler

²² ÜNVER, a.g.e., s. 34.

²³ Hikmet TANYU, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara:1968, s.42.

²⁴ DURMUŞ, 2016, s. 412.

²⁵ ÜNVER, a.g.e., s. 45.

uyutulmuştur. Başka bir taşı üzerinde taşıyana da katiyen uyku gelmemiştir.²⁶ Hastalıkları yavaşlatma ya da hızlandırma etkisine sahip taşların varlığına da inanılmıştır.

Tüm bu bilgiler doğrultusunda şaman olan Eski Türklerde taşın şifa sağladığı, ruhu dinlendirdiği bir gerçektir. Türkler inandıkları Gök Tengri'ye yaptıkları kurban sunuşlarında da taşları oyarak etkisinden ve gücünden yararlanmışlardır. Bu durum taşların ilahi bir gücü olduğuna inanıldığıının, değerli kılındığının en önemli göstergelerinden birisidir. Eski Türkler doğada bulunan çeşitli şekillerde çıkartılan bu taşları, madenleri kullanarak vücutlarını ve ruhlarını iyileştirmiş, kötü ruhlardan gelen çeşitli vesveseleri uzaklaştırmışlardır. Bu nedendir ki taşlardaki tılsıma fazlasıyla inanılmıştır. Günümüzde alternatif tıp adı altında doğada bulunan madenlerden; özellikle de doğal taşlardan yararlanılmaktadır. Bu taşlar genellikle takı olarak kullanılmakta ve pozitif enerji getirdiğine inanılmaktadır.

1.4. Ateşle Gelen Tedavi

İnsanoğlunun hayatta kalma mücadelesinde en önemli buluşlarından biri “ateş” olmuştur. İnsanoğlu ateşi bularak doğaya hükmetmiştir. Aydınlanma, barınma, haberleşme, bazı vahşi hayvanlardan korunma faaliyetleri hep ateş sayesinde olmuştur. Ateş sayesinde pişirilen hayvansal gıdaların sindirimi kolaylaşmış, zararlı bakteriler öldürülmüş; bu durum insan sağlığına olumlu etki etmiştir. Etlerin pişirilerek tüketilmesi aynı zamanda insan beynine olumlu etkiler etmiştir. Ateş avlanmayı da kolaylaştırdığı için et tüketimini de arttırmıştır. Sağlıklı et tüketimi insan hayatını olumlu etkileyen önemli gelişmelerden olmuştur. Havanın kararması ile günün erken saatlerde sona ermesi ateşin bulunması sonucunda aydınlanmanın sağlanmasıyla sona ermiş ve böylece yaşam kalitesi arttırılmıştır.

Doğa olaylarından alınan şifaların yanı sıra; “dağlama” yönteminin de Türklerde önemli bir yeri vardır. Birçok rahatsızlıklara şifa olmuştur. İnsan üzerine bedeni güçlendirmek için dağlama yapıldığı gibi; hasta uzvu tedavi etmek için de dağlama yöntemine başvurulmuştur. Özellikle akan kanı durdurmak için bu yöntem sıklıkla kullanılmıştır. Hastalıkları giderme, vücudu kuvvetlendirme, marazlı bölgeyi iyileştirmek için yapılan dağlama yöntemi insan sağlığı için önem arz etmiştir.

Eski Türklerde dağlama yönteminin yaygın olarak kullanıldığı kaynaklarda geçmektedir. Dağlama için suyun çeşmenin başında kesilmesi benzetmesinin yapıldığı dikkat çekmektedir. “*Bir uzuv işten düşer ve hastalanırsa hıltlar (eski hekimlerin insan bedeninde varsaydığı safra, sevda, dem ve balgam gibi dört unsurdan her biri) oraya yürür. Bu yürüyüş, o uzva mensup bulunan damarlar vasıtasıyla olabilir. Hıltların geçeceği yer dağlanırsa oraya gidemezler. Belirli bir damar dağlanırsa geçidi kapatacağından hıltlar; hasta uzva gidemez.*” Birçok hastalığın tedavisi dağlamakla yapılmıştır.²⁷

İnsanda ortaya çıkan baş, diş ağrıları, vücudun çeşitli yerlerinde ortaya çıkan şişlikler, siğil, sivilce ve yaralar dağlanmak suretiyle iyileştirilmeye çalışılmıştır. Hayvan hastalıklarının tedavisinde de dağlama işlemi yoğun olarak uygulanmıştır. Atlarda olan “damağ” hastalığında, hayvanın damağına çuvaldız batırılmış, kan çıkan yer demir ersinle (düz demir kaşıkla) dağlanmıştır. Bir bozkır kavmi olan İskitlerde bedeni kuvvetlendirmek için dağlama yöntemine başvurulmuştur. “*İskitlerin bedenleri çok nemlidir. Konar-göçer İskitlerin hemen hepsi, omuzlarını, kollarını, el bileklerini, göğüslerini, kalçalarını, bellerini başka bir şey yüzünden değil; yapılarının nemli, gevşek oluşu yüzünden dağlar. Yoksa ne okçular yay gerebilir ne de kargıcılar nem ile gevşeklik yüzünden, omuzdan*

²⁶ TANYU, a.g.e., s.72.

²⁷ Bakınız: İlhami DURMUŞ, “Türklerde Dağlama”, *Millî Folklor*, 2012, Sayı:95, s. 116.

kargı savurabilirler. Dağlarsa nemin büyük bölümü eklemlerden çıkar, kurur, beden daha dinç, daha besili, daha sıkı olur.”²⁸

Bozkır kavmi olan İskitlerde at binmek, ok atıp yay germek oldukça önemlidir. Küçük yaştan itibaren oyunlarında bile bu öğelerin izlerine rastlanmaktadır; bekar kızlar bile kız oğlan kız oldukları müddetçe ata binmiş, ok atmış, kargı savurup düşman öldürmüştür. Bu nedenle vücutlarının çevik olması, seri hareket edebilmeleri gerekmiştir. Dağlama yöntemi de vücudun nem oranını azaltmak için kullanılmıştır. Aynı zamanda kadınların ok atabilmeleri için sağ memeleri daha küçükken dağlanarak büyümemesi sağlanmış; bu sayede bütün güç kuvvet sağ omuz ve sağ kolda toplanmıştır. Bu durum savaşçı bir toplum olan Türklerin kadınlarının da savaşçı özelliğe sahip olduklarını göstermektedir. Dağlama yöntemi sağlıklı olmalarını sağlarken; aynı zamanda da başarılı olmalarını sağlamıştır.

2. Ölülere Uygulanan Tıbbi Yöntemler

Türklerde insan sağlığı ne kadar önemliyse ölüm de o kadar önemli olmuştur. Türkler insanın et parçasından ibaret olmadığına, bedenlerinde ruhlar bulunduğu inanmıştır. Daha da önemlisi belirli dönemlerde ruhların ölümsüz olduğuna inanmış ve ruhların bedeni tamamen terk etmesine ölüm hali demiştir.

Eski Türklerde can ve ruh kavramları “*tin (nefes)*” kelimesi ile ifade edilmiştir. Ölüm durumu ise ruhun (tin) bedeni kesin olarak terk etmesi şeklinde görülmüştür. Türklerde sadece insanlarda değil; hayvanlarda ve hatta canlı-cansız bütün varlıklarda da ruhun bulunduğu inancı hakimdir. Bundan dolayı ruh için çeşitli kavramlar kullanılmıştır. Mesela, bütün canlı varlıklarda bulunan ruha “*tin*”, sadece insanlarda bulunan ruha da “*süne*” denilmiştir.²⁹ Bu nedenle doğum olayı, hastalıklara şifa bulma kadar ölüm olayı da Türklerde oldukça önem arz etmektedir. Ölümden sonraki yaşama geçiş konusunda bedenin bozulmaması “*Mumyalama*” yöntemini de oldukça önemli kılmış ve zaman içerisinde gelişim göstermesine neden olmuştur.

Türk insanını en çok etkileyen olayların başında hiç şüphesiz ki ölüm olayı gelmektedir. Özellikle büyük devlet adamlarının ve kahramanların ölümü Türk milletini çok etkilemiş ve toplumu bütünüyle yasa boğmuştur. Daha da önemlisi devlet büyükleri ve kahramanlar belirli bir cenaze töreni ile defnedilmiştir. Ülkeyi derin bir yasa boğan ölüm destanlara bile konu olmuştur. Günler süren derin yas olayları Alp Er Tonga Destanında karşımıza çıkmaktadır:

“Erler tıpkı kurt gibi uluşuyorlar

Yaka yırtarak bağırsıyorlar

Seslerinin çıktığı kadar haykırıyorlar

*Gözleri örtülünceye kadar ağlıyorlar”.*³⁰

İnançları olan Türklerde ölüm kaçınılmaz son değil; yeni bir hayatın başlangıcı sayılmıştır. Bu durum ölü bedeninin korunmasından, mezar yapılarına kadar birçok alana etki etmiştir. Ölümden sonraki yaşama inanan Türklerde insan sağlığının yanı sıra ruhun bedenini bulabilmesi, huzura kavuşması son derece önemlidir. Bu nedenle ölen kişi birçok yöntemle ölümden sonraki yaşamına hazırlanmış ve çeşitli şekillerde uğurlanmıştır.

²⁸ DURMUŞ, 2016, s. 417-418-419.

²⁹ Salim KOCA, **Türk Kültürünün Temelleri-II**, Kültür Yay., Ankara: 2010, s. 194.

³⁰KOCA, **a.g.e.**, s. 194.

2.1 Mumyalama ve Tahnit

Yaşam kadar, sağlık kadar ölüm de Eski Türklerde önem arz etmektedir. Ölüm insan hayatında kaçınılmaz bir son olarak adlandırılmaktadır. Ölüm tartışmasız ruhun bedeni terk etmesidir ve ruh elbet geri dönecektir. O nedenle bedeninin bozulmadan beklemesi gerektiğine inanılmıştır. Özellikle kahramanların ve önemli kişilerin bedenlerinin korunmasına dikkat edilmiştir.

Tüm insanlığın korkulu rüyası olan ölümün kaçınılmaz olduğu savaşçı bir toplum olan, göçebe bir hayat süren Türkler için de öyledir. Yaşamları boyunca çeşitli tehlikeler atlatan Türkler doğal yolla ölmek istememiş; savaş meydanında ölmeyi tercih etmiştir.

Eski Türk halklarının, Orta Asya coğrafyasındaki diğer halklarla birlikte, bazı hayvanların kemikleri dahil olmak üzere, ölünün kemiklerinin muhafaza edilmesi gerektiği inancını paylaştıkları konusunda şüphe yoktur. Bu durum kemiklerin, ruhlardan birisinin kutsal ve gizil yaşam gücünün ikamet yeri olduğuna yönelik yaygın bir inanıştan kaynaklanmaktadır.³¹

Türklerde ölümlerin yakıldığı da rivayetler arasındadır. Fakat genellikle ölümler mumyalanarak bedeni korunmuştur; bu kurganlardan çıkan cesetlerden de anlaşılmaktadır. Bazı kaynaklarda Türklerin cesedi kuruttukları, iç organlarına dokunulmadığından bahsedilmektedir. Bu durumu çeşitli kaynaklar da çürütmektedir. Türklerin ölümden sonraki yaşama olan inançları tartışılmazdır. İyi ve kötü ruhların varlığından sık sık bahsedilmiş ve iyi ruhların bulunduğu ebediyete “uçmağ”; kötü ruhların bulunduğu ebediyete “tamuğ” denilmiştir. O nedenle kişinin ölmesi “uçtu” tabiri ile ifade edilmektedir. Ruhların huzura erebilmesi ve bedenine geri dönebilmesi son derece önemlidir. Bu inanış mumyalama işlemini kaçınılmaz kılmaktadır. Çünkü uçmağa giden ruhların aileleri için orada iyilik yaptığına inanılmaktadır. Şüphesiz ki herkes sevdiği kişinin iyi ruh olmasını istemiştir; işte bütün hazırlıkların sebebi uçmağa yapılan hizmettir; saygıdır.

Bedenin çürümemesi için *mumyalama* işleminin yapıldığı arkeolojik kazılardan da anlaşılmaktadır. Bu hususta “*Pazırık Kurganları*” değerli bilgilerle bizleri aydınlatmaktadır. Ancak yine de “*tahnit ve mumyalama*” işlemine ait bilgiler sınırlıdır. Herodotos, bu konuda önemli aktarımlar yapmıştır. İskitlerde ölümlerin mumyalanması ile ilgili ilk bilgi Herodotos’ta bulunmaktadır. O, bu hususta şöyle demektedir: “*Ölen kişinin gövdesi mumla kaplanmıştır; önceden karnı yarılmış, içi boşaltılmış ve maydanoz tohumu, anason ve dövülmüş saparna ve kokulu maddelerle doldurulmuş; sonra dikilmiştir.*”³² Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere Türklerde iç organlara dokunulmakta ve bitkilerden yararlanarak cesedin bozulması engellenmektedir. Cesedi toksinlerden arındırma, çürümelerini engelleme işlemleri tartışmasız tıbbi gelişmenin sağlandığının bir göstergesidir. Bu işlemlerden sonra cesedin ahşap sandığa konularak kuru bir ortamda saklanmasına özen gösterilmiştir. Bu durum mezar şekillerinin oda şeklinde ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Cesedin korunmasını kolaylaştıran etkenlerden biri de tartışmasız mezar stilleridir.

Eski Türklerin sağlıklı kalabilmek adına uyguladıkları yöntemler, ölümden sonra da bedenlerini kaybetmemek için uyguladıkları birçok yöntem, organ isimlerini kullanmaları-*anatomi terminolojisi*” “*tıp ve sağlık alanında, kimya alanında*” ne kadar ileri olduklarını kanıtlamaktadır. Bu kanıt aynı zamanda Türklerin daha erken dönemlerde bilimsel bilgi üretme yeteneğinin olduğunu, bilim dünyasına önemli katkılarda bulunmayı sağladığını işaret etmektedir. Tabiatın Türklere sunmuş olduğu sayısız nimetler arasında yer alan bitkilerden elde edilen, (daha önce bahsi geçen) şifanın yanı sıra defin hazırlıklarında, çeşitli işlemlerde yararlanıldığı dikkat çekicidir.

³¹ Edward TRYJARSKI, *Türkler ve Ölüm*, Pinhan Yay., İstanbul: 2012, s. 234-235.

³² İlhami DURMUŞ, “İskitler de Ölü Gömme”, *Milli Folklor*, 2004, Yıl 16, Sayı:61, s.23.

2.2. Defin Adetleri

Eski Türklerde ölüm zamanının hissedildiği düşünülmektedir. Eğer bir kişi uzak akrabalarını görmek isterse, borçlarını kapatırsa ölüm anının yaklaştığı anlaşılmıştır. Bunların hepsi ölümden sonraki yaşama yapılan birer hazırlıktır. Ölümden sonra yaşama inanan Türklerde şüphesiz ki ölü gömme geleneğinin de bir zamanı bulunmaktadır.

Türk çevresinde bir kişi ölünce cenazesi çadırına konulmuştur. Bütün akrabası, ölünün adına kurban olarak bir koyun ve bir at seçip onları çadırın etrafına, dışına koymuştur. Türklerde ölü gömmenin zamanı bellidir ve defin işlemleri ona göre yapılmıştır. Bir kimse baharın ya da yazın ortasında ölmüşse ağaçlar yapraklarını dökünceye kadar bekletilmiştir. Eğer güzün ya da kışın ölmüşse ağaçlar yapraklanıncaya değin beklenmiştir.³³ Ölülerin bu bekletilme süresi belki de mumyalama işleminin yapılma nedenleri arasındadır. Ruhun bedenden ayrılması, mezarların hazırlanışı ve defin işleminin gerçekleşeceği zamanın beklenmesi oldukça uzun bir süre zarfı gerektirmiştir. Bu nedenle bedeninin çürümemesi için mumyalama işlemi yapılmıştır. Bu durum arkeolojik kazılarla da desteklenmiştir. Bu hususta “Pazırık Kurganları” değerli örneklerdir.

Mumyalama işlemi cesedin bozulma tehlikelerini ortadan kaldıran önemli, tek yöntemdir. Pazırık Kurganından çıkartılan buluntular doğrultusunda mumyalama yöntemi ile ilgili sınırlı da olsa bilgi edinilmektedir. Mumyalama işleminde bağırsakların çıkarılmasından sonra açılan yarıklar “*tentene ipliği*” ile dikilmiştir. Eller ve bacaklar üzerindeki yarıkların yanı sıra; kalça üzerinden bacaklara doğru, omuzlardan kollara doğru 1 cm. derinliğinde sayısız birçok yarıklar bulunmaktadır. Bu yarıklar bir bıçağın ucuyla; hatta muhtemelen dikiş ipliklerinin bozulmasını önlemek için koruyucu bir madde içeren bir nesne ile açılmıştır. Koruyucu olarak ne kullanıldığı hala bilinmemektedir.³⁴

Bu işlemin yanı sıra bazı Türk topluluklarında kemikler de saklanmıştır. Özellikle İskit ve Sarmat topluluklarında öldürülen düşmanın kafatası kesilerek şarap kadehi olarak kullanılmıştır. Eski Türk halklarında da kemiklerin saklanması işlemi nadir de olsa uygulanmıştır. Bu durum ruhun kutsallığı inanişinden kaynaklanmaktadır. Akrabaların, ölümden sonraki yaşamı garantilemek için ya da ruha saygılarından dolayı ölü bedenini muhafaza etmeleri anlaşılabilir bir olaydır. Fakat bu işlem oldukça zahmetli ve masraflı olduğundan dolayı nadir olarak uygulanabilmiştir. Pazırık’ta III ve IV numaralı mezarlarda ve Oğlakta’daki mezarlarda “*tahnit*” edilmiş; yani derisiyle kaplanmış kemikler ve tepesi açılmış mumya kafaları bulunmuştur.³⁵

Türklerde defin adetleri sırasında oda şeklinde “*kurgan*” adı verilen mezarların kullanılması, günümüzde Türk tarihi araştırmalarına sayısız katkılarda bulunmuş; yaşam tarzları, ahiret inançları, bilim dünyaları hakkında bilgi sahibi olmamızı kolaylaştırmıştır.

Uygulanan tüm bu yöntemler önemli tıbbi işlemler sayesinde gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla bu işlemlerin her biri bilim dünyasına önemli katkılar sağlamış bulunmaktadır. “*Çeşitli bitki maddelerinin kullanılması, cesetlerin dikilmesi, kemiklerin muhafaza edilmesi*” hepsi başlı başına bilimsel bir işlemdir.

SONUÇ

Atlı göçebe bir kavim olan Türkler çok geniş coğrafyalara yayılmışlar ve doğadan yararlanarak günümüze birçok katkıda bulunmuşlardır. Sağlıklı bir yaşam, vahşi doğa ile mücadele

³³ DURMUŞ, 2016, s. 301.

³⁴ İlhami DURMUŞ, *İskitler*, Akçağ Yayınlar, Ankara: 2015, s. 140-142.

³⁵ TRYJARSKI, a.g.e., s. 237.

Türkleri savaşçı bir özelliğe kavuşturmuştur. Zaman zaman meydana gelen hastalıklara doğadaki bitkilerden, madenlerden ve temel geçim kaynakları olan hayvanların gıdalarından ve uzuvlarından ilaçlar yaparak tedavi yöntemleri geliştirmişlerdir. Yaşam tarzlarının ve oluşturdukları kültürün gereği olarak icat ettikleri teknik ve yöntemler, gerçekleştirdikleri işlemler, kullandıkları kavram ve terimler Bozkır Kavimlerinin “*tıp ve sağlık alanında, kimya alanında*” ne kadar ileri olduklarını göstermektedir.

Türklerde sağlıklı yaşam kadar ölüm de önemli olmuştur. Türk tarihi ve kültürü hakkında önemli bilgiler edindiğimiz arkeolojik çalışmalar sonucunda ölümlerin muhafazası, kemiklerin saklanması için de özel teknik ve maddelerin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Defin hazırlıkları büyük bir titizlikle ve saygıyla gerçekleştirilmiştir. Kurganlardan anlaşıldığı üzere “mumyalama-tahnit” özenle gerçekleştirilmiş; kemikler işlemlerden geçmiş, örneğin öldürülen düşmanların göz hizasından kafa tasları kesilip şarap kadehi olarak kullanılmış; mezarlar özel bir sistemle şekillendirilmiştir.

Tıp ve sağlık alanında tartışmaya açtığımız bu ilerlemeyle birlikte Bozkır Kavimleri; *madencilikte, hayvancılıkta, kimyada, botanik alanda, savaşçılıkta, dokumacılıkta, sanatta, imarda (yapı inşası), zaman hesaplamasında (takvimler), astrolojide, matbaada-yazı ve edebiyatta* çok önemli gelişmelere, buluşlara imzasını atmıştır. Böylece bu alanlardaki gelişime paralel olarak “*bilimsel bilgi üretme yeteneği*”, “*bilimsel bilgiyi kullanma yeteneğini*”nin eski dönemlerden itibaren var olduğu ispatlanmıştır.

Bozkır Kavimleri tarihi ve Bozkır kültürü hakkında edindiğimiz bilgilerin çoğu arkeolojik kazılardan elde edilmiştir. Yazının gelişiminden sonraki bilgiler ise Orhun-Yenisey Anıtlarından elde edilmiştir. Yazının gelişimi çok geniş coğrafyalara yayılmıştır. Çevre medeniyetlerle Bozkır Kültürünün etkileşimi, bu diğer medeniyetlerin yazılı kaynaklarından da zengin bir bilgi akışının gerçekleşmesini sağlamıştır. Bu bilgi akışından da hareketle şunları rahatlıkla söyleyebiliriz:

Türk toplumu dünya medeniyetine çok önemli katkılarda bulunmuştur. Bozkır Kültürü, sadece atlı-göçebe kültüründen ibaret değildir; dünyada birçok ilkin bu kültürde yaşandığı dikkat çekmektedir. Çeşitli uygarlıklarla da etkileşime girerek Bozkır Kültürü, günümüz bilim dünyasının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca bu birikim İslamiyet sonrası Türk Kültürüne de aktarılmış; dolayısıyla günümüze kadar ulaşan yüksek bir kültür yapısı kurulmuştur. Tarih Türk Milletinin diğer birçok alanda olduğu gibi “*bilimsel bilgi üretme ve kullanma yeteneğini*” geliştirme konusunda da başarılı olduğunu ispatlamıştır.

KAYNAKÇA

- ATAÇ, Galip, **'Sümerler de Hekimlik, Mısır da Hekimlik, İskitlerde Hekimlik'** Türk Tarih Kurumu, Ankara 1932.
- CAFEROĞLU, Ahmet. **Türk Dili Tarihi**, Altınordu Yayınları, Ankara: 2015.
- DURMUŞ, İlhami. "İskitlerde Ölü Gömme", **Milli Folklor**, 2004, Yıl: 16, Sayı:61, s. 23.
- DURMUŞ, İlhami. **İskitler**, Akçağ Yayınları, Ankara: 2015.
- DURMUŞ, İlhami. **Türk Kültürüne Giriş**, Akçağ Yayınları, Ankara: 2016.
- GENÇ, Reşat. **Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası**, Türk Kültürünün Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara: 2015.
- İLTAR, Gazanfer, **" Eski Türkler de Mezar Kültü ve Günümüze Yansımaları"** ,Ankara, 2003.
- KAFESOĞLU, İbrahim. **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Neşriyat, İstanbul: 2017.
- KAFESOĞLU, İbrahim. **Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülahazalar**, Ötüken Neşriyat, İstanbul:2014.
- KAHYA, Esin. "Eski Türklerde Bilim", **Yeni Türkiye-Bilim ve Teknoloji Özel Sayısı-IV**, Ankara: Temmuz-Aralık 2016, S: 91, s. 7-33.
- KOCA, Salim. **Türk Kültürünün Temelleri- II**, Kültür Yayınları, Ankara: 2010.
- KOCASAVAŞ, Yıldız, **"Eski Türklerde Yas Ve Ölü Gömme Adetleri"**, Türkler Ansiklopedisi 3,Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- ROUX, Jean Paul, **Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar**, Kabalcı Yayınevi, 2005.
- TANYU, Hikmet, **Türklerde Taşla İlgili İnançlar**, Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara:1968.
- TEKİN, Şinasi. **Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları**, Dergâh Yayınları, İstanbul:2017.
- TYJARSKİ, Edward. **Türkler ve Ölüm**, Pinhan Yayıncılık, İstanbul: 2012.
- ÜNVER, A. Süheyl. **Uygurlarda Tababet**, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü, İstanbul: 1936.
- ZEYNEŞ, İsmail. **Kazak Türkleri**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002.